

УДК 111.32:316.722

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.22>

І. С. Рябчий

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-9938-4334>

аспірант кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

СУТНІСТЬ ПЕРФОРМАТИВНОСТІ В ДОСВІДІ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: РИТУАЛ ЯК ФОРМА ПЕРФОРМАТИВНОЇ ПРАКТИКИ

Постановка проблеми. Для буття людської цивілізації – перформативність далеко не чергова абстрактна філософська/мистецька категорія, а радше конкретний механізм, завдяки якому людство трансформує свою реальність. Вона проявляється в конкретних формах практик, що сягають мови, тілесності, простору, часу, горизонту символів etc.

Насамперед звернемося до термінологічного уточнення, яке посприє подальшому уникненню понятійних okazій. Так, у своїй розвідці «Перформативний потенціал театру Но» [4] на підставі проведеної аналітичної роботи, ми надаємо розмежування у розумінні понять «перформансу», «перформативності» та «перформативу». В загальному сенсі та обособлено «*під перформансом варто розуміти окремий «вид мистецтва й культури», а щодо перформативності, то вона є «практикою мистецтва й культури. Крайня досить чітко проявляється через драматургію й театр»* [4, с. 301]. Ці визачення все ж не дають всієї повноти у розумінні даних понять та потребують переходу від загального до конкретного. Тож, якщо уточнювати, то перфооманс – це будь-яка форма «live-artу» презентована публіці та виконана завдяки засобам візуально-пластичного мистецтва, що характерні своєму часу. «Перформативність виявляє конститутивний характер соціальних дій. Ця якість притаманна перформативному висловлюванню іманентно. Не усвідомлюючи, можливо, до кінця, ми беремо на озброєння цю ідею, втілюємо у житті, і вона працює... *Відмінністю між перформансом і перформативністю є спрямованість і меседж у першому, активна залученість – у другому»* [4, с. 301]. Щодо перформативності, то визначення стане більше зрозумілим завдяки осягненню декількох пластів конотативних смислів. «Розрізняючи два способи розуміння перформативності: перформатику уявлень як явищ, процесів, а, відтак, ритуалів, сценаріїв, соціальних ролей та ін., та перформатику перформативності, яка робить акцент на процесуальності, на близькій перспективі... *та завдяки якій нівелюється різниця між дійсністю (реаль-*

ністю) та фікцією, усвідомлюється відносність ролей перформера та публіки» [4, с. 301]. Перформативом же буде виступати конкретне висловлювання чи дія, що має перформативний характер, тобто створює певну реальність у момент виконання та у відповідності щодо контексту. Так, висловлювання «Я присягаюся» саме по собі є дією присяги, де контекстуальна відмінність її виголошення буде залежати від площини куди вона є спрямована (на вірність державі, в помсту ворогу тощо). Якщо виводити певну формулу, то перформанс буде виступати в якості дійства, перформативність проявлятиметься у специфіці багатошарового акту, який спрямований на трансформацію окремої площини реальності, а перфоматив відповідатиме за конкретну дію у відповідному контексті, ситуації. «...перформативність» – це синонім «перформативної діяльності», адже так само передбачає реалізацію перформативів завдяки поєднанню вербальних і невербальних засобів у відповідному часі й просторі» [3, с. 135]. Перформативні ж практики в даній структурі будуть набувати рис актуальної форми діяльності (до прикладу, в залежності від медіуму виконання, цифрові, тілесні, просторові тощо).

Йоахим Ренн [10] доповним би схематизм формули ще й тим, що перформативність трансформує культуру, виводячи її на рівень горизонтальної взаємодії. А вона засвідчує буття людства, як безкінечний потік перформативних актів. Крайні не зводяться до театральної сцени чи то дійств, на кшталт «Ритм 0» Марини Абрамович чи чергового вуличного протесту. Вони повсюдні: в повсякденному житті, в університетській аудиторії, за стінами міськради etc.

Так у поступі людської цивілізації природа перформативності досить чітко прослідковується в формі перформативних практик, таких як от ритуали та обряди, які провадилися починаючи від давніх цивілізацій. Тут точкою відліку завжди виступатиме нівеляція розриву між дійсним та фіктивним, оскільки перформативність дозволяє через виконання певних дій зробити навіть дещо фіктивне реальним. «Однак у цьому й полягає потенціал перформативної теорії,

адже таке діалектичне «зіткнення» різних станів і видів нашої реальності парадоксальним чином детермінує онтологічну суть культури, яка постає як єдність відмінностей» [3, с. 135].

Це дещо корелює з тими уявленнями, які П. Бурдьє вкладав в імпліцитність логіки практичного глузду, що в ході вживлення в канву соціального через відтворення поступово набуває рис експліцитності. Аналізуючи діяльність соціальних агентів французький соціолог стверджував, що кожна соціальна дія відбувається не через раціональні обчислення чи механічне виконання правил, а через імпліцитну логіку «практичного глузду» [1]. Крайній виступає в ролі набутої системи диспозицій, яка є втіленням габітусу.

Осердям «практичного глузду» П. Бурдьє [1] назначає тактильне, тілесне знання світу, яке дозволяє агентам орієнтуватися в ситуації без свідомого планування, а радше за «відчуттями гри». Це можна порівняти з грою у футбол, але не по чіткості визначених технік та відведених функцій кожному з гравців, а на підставі інстинктивного реагування гравця, єдиним правилом для якого залишаються межі футбольного поля. Однак, тут не можна говорити і про сліпий інстинкт, адже це радше продукт інтеріоризації об'єктивних структур. Тут соціальні умови формують диспозиції, які, у свою чергу, генерують практики, адаптовані до поля. Наприклад, у кабільських спільнотах Алжиру (приклад, до якого вдається П. Бурдьє) ритуали шлюбу чи дарунків не є раціональним обміном, а практичним «почуттям честі», де агенти діють за імпліцитними нормами, що забезпечують відтворення соціального порядку. Габітус тут виступає як «структурована структура», що стає «структуруючою» в дії, роблячи соціальне природним і неусвідомленим. Таким чином, П. Бурдьє розкриває механізм соціального відтворення: саме через практичний глузд еліти вчаться зберігати культурний капітал, а маси утримувати свою позицію, не відчуваючи будь-то опору чи жаги насильства.

Формулювання мети статті. В даній статті ми маємо намір звернутися до аналізу ритуалу як однієї з форм перформативної практики, що займає одне з вагомих місць в поступі людської цивілізації та яка розкриває специфічну природу перформативності.

Виклад основного матеріалу дослідження. В якості перформативної практики саме ритуал повсякчас розкриває специфічність перформативності. Будучи технікою конструювання соціальної дійсності та космічного порядку, він надавав кожному виконаній ритуальній дії факту дійсності. Слова, жести, речі, їх поєд-

нання та продумана послідовність, визнані суб'єкти/учасники, санкціонований сценарій, відведене місце та час, матеріальні носії та публіка створюють певні умови перформативного акту, які в ньому завжди присутні. Ритуал є такою формою перформативної практики, яка вміє збирати всі компоненти умови, формуючи з цього стійку сцену, де знак та тіло конвертуються в порядок його проведення. (Варто відмітити, що вже сама по собі дія перформативного акту дійсно є впорядкованою процедурою, а не хаотичним потоком, як це інколи представляють з позиції мистецької розігруваності видовищного дійства).

В давніх цивілізаціях досить ревностно обстоювали форму перформативного акту, а відтак ритуалу, адже щонайменша помилка жерця, збій інтонації, недотримання процедури учасників могли вилитися в відмову світу функціонувати. Хоча з огляду на сучасність в подібних речах можна побачити хіба неестетичний огріх. Як зазначав Мірче Еліаде «Безодню, що розділяє два види досвіду, священний і мирський, [можна побачити там], де йдеться про священний простір і ритуальну побудову людської оселі, різноманітність релігійного сприйняття часу, стосунки людини з природою і світом предметів, жертвування самим життям людини і святість, якою можуть бути наповнені її життєві функції» [2, с. 10–11]. І саме тому, коли М. Еліаде описує вже саму функцію, яку виконує поріг людської оселі, його переступання, доторки шанобливою рукою, вже в цьому відчутна присутність світу священного, яке накладається на мирське. Поріг фактично є місцем зустрічі світу мирського і світу священного. Світу, що «має своїх «вартових» – богів і духів, які стережуть вхід від злих людей і темних та ворожих сил. На поріг складають пожертви божествам-охоронцям. На порозі в деяких палеосхідних культурах (Вавилон, Єгипет, Ізраїль) виносили вироки...» [2, с. 14]. Світу у якому святе вмістилище стає для мирського трансцендентальним. З огляду на це поріг виступав одним з компонентів умови, що уможливлювала символічний перехід людини.

Складність умов ритуального акту та причетність людини до чогось вищого завдяки їх виконанню, бачимо і в культурі адтеків. Ритуал «зв'язування років», який полягав у гасінні міських вогнів та запалюванні нового на вершині піраміди, свідчив про щорічний перезапуск часу. Якщо вогонь спалахував, то кожен міг понести в своє житло частину цього вогню, а імперія отримувала подальший цикл розвитку. За несприятливого ритуалу варто було очікувати на біди. У народностей майя ритуали

жертвоприношення відтворювали зв'язок з родом та божественним, а от у інків зв'язок з космо-сом втілювався в розподіл обов'язків, і власне невиконання певної роботи автоматично приносило розкол в світовий порядок. Річард Шехнер [11], який вважає, що ритуал є пов'язуючою ланкою всіх культур, досліджуючи дописемне «печерне» мистецтво виявив вже в них перформативну складову. «...печери були не галереями для виставки образотворчого мистецтва, а театрами, місцями проведення ритуальних дійств. Я припустив, що ці ритуали були не лише ефективними, але й приносили задоволення виконавцям (і, якщо такі були, глядачам)» [11, с. X]. Саме тому він в перформансі бачить не сплосчене сьогоденням видовищне дійство чи гру перформера в галереї, а всеохоплюючу структуру, для якої театр виступає лише вузлом в континуумі, який охоплює всі аспекти буття людини. «...від ритуалізації тварин (включаючи людину) та повсякденного життя: вітання, прояви емоцій, сімейні сцени, професійні ролі тощо, аж до гри, спорту, театру, танцю, церемоній, обрядів та вистав великого масштабу» [11, с. XVII].

Всі ці приклади, які виражаються через ритуали, розкривають одну й ту ж специфічну рису перформативності. Ритуал виробляє статус: з речі з'являється святина, в державця – носій благодаті, а з дня – можливість реалізувати задуми. Ритуал виробляє час: новий рік не настає сам по собі, а його створюють, очищення вогнем не завершує, а відкриває новий цикл. Ритуал встановлює межі та зв'язки: вівтарі та стовпи є лініями проведення правової процедури, присяги та жертви фундують міцні союзи. Він приводить в дію загальну віру в вигляді санкціонованої форми: сила перформативного акту не всередині учасника, а в публічно виконаній процедурі, де символічна влада поля (авторитет, жерця, храму, спільноти) робить формулу дієвою та ефективною. Також, ритуал висвічує ризиковість та ціну перформативності: в силу повторюваності він стійкий, але з тієї ж причини він може виявитися спустошеним, і стається це тоді, коли його учасники зацікавлені не в смислі, а здійснюють зсув в бік форми.

Ритуал є лабораторією перформативного порядку, де голос людини, тіла, речі зібрані по канону чи сценарію, впроваджують факти. В такому ключі перформативність перестає бути всього лише трюком філософії мови, вона проявляється як універсальна технологія цивілізація, що дозволяє існувати не лише відтворення пам'яті, але й безперервним виробництвом реальності.

Досить значимим і важливим є й те, що ритуальна перформативна практика зачіпає й ціннісний вимір. Це не дійство в душі «хліба та видовищ». Як відзначає Віктор Тернер: «Ритуали розкривають цінності в їхній найглибшій формі... в тому ритуалі, що їх найбільше зворушує, і оскільки форма вираження є традиційною та обов'язковою, то розкриваються саме цінності групи. Я бачу у вивченні ритуалів ключ до розуміння сутнісної конституції людських суспільств» [13, с. 6]. Цінності тут не дискурсивні, а інкорпоровані і проявляються у щонайменших деталях: ритм кроків, тембр голосу, просторова організація тіл, тощо. У ритуалах, як-от приготування хліба у слов'ян чи похоронні ритуали в Стародавньому Єгипті, згуртованість не декларується, вона здійснюється тут-і-тепер в синхронному русі, спільному мовчанні, у розподілі ролей. Саме тому, ритуал як форма перформативної практики є епістемологічним і онтологічним інструментом, який не лише відкриває цінності, але й створює умови їх буття. Віктор Тернер поглиблює цю думку ще й концептом лімінальності. У ритуальному просторі, часі цінності перебувають у стані підвішеності: ієрархії руйнуються, ролі перевертаються, звичні норми втрачають силу. Саме в цій «антиструктурі» цінності проявляються як спонтанна згуртованість рівних. Лімінальність же розкриває цінності як потенціал, як те, що може бути, а не лише те, що є. З огляду на це, цінності є динамічними, перформативно народжуваними в кожному новому акті.

Ритуал є глибинною структурою людського буття-в-суспільстві. Будь-то «гармонійного дарування», як от у Марселя Мосса [8] чи «конфліктного очищення» про яке говорить Рене Жирар [7]. Так, в логіці розмірковувань М. Мосса ритуал обміну дарами – «потлач», є перформативним актом, за яким не просто передається певний об'єкт, а встановлюється, підтримується та освячується соціальний зв'язок. Перформативна тріада дати-прийняти-віддати формує соціальні відносини, що породжуються через тілесно-символічну форму. Жертва, обмін, бенкет, танець є формами одного й того ж перформативного жесту, що утримує суспільство від розпаду та й більше того згуртовує його.

Висновки. Філософський аналіз ритуалу як перформативної практики, що вказує на саму суть перформативності в поступі людської цивілізації, розкриває людину не як раціональну істоту, а як «*homo performativus*» – істоту, що творить себе і свій світ у акті втілення. У часи кризи сенсу, коли традиційні наративи руйнуються, розуміння ритуалу як перформативного

джерела цінностей стає не лише академічним, освітнім чи культурним, але й екзистенційним імперативом, який дозволяє переосмислити перформативність, принаймні для того аби цінності не симулювалися, а жили.

У секулярну епоху, де сакральне розсіюється в симулякрах цифрових жестів, ритуал постає як критичний імператив: лише свідомо перформативна практика здатна врятувати сенс від ентропії, відновлюючи людське як акт творіння, а не імітації. Таким чином, цивілізація є перформативним конструктом *par excellence*: її сутність полягає не в накопиченні знань, а в повторюваному акті втілення та їх набуття.

Література

1. Бурдє П. Практичний глузд. К.: Український Центр духовної культури, 2003. 503 с.
2. Еліаде М. Священне і мирське. Київ Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. С.7–124.
3. Карповець М. Перформативність як умова гетерогенності суспільства: культурно-антропологічний аспект. Людина і культура, 2019. С. 134–156.
4. Рябчий І. С. Філософське осмислення перформативного потенціалу театру Но. Культурологічний альманах, (2), 2025. С. 300–307. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.36>
5. Arendt H. The Human Condition, Chicago: The University of Chicago Press, 1958, 372 p.
6. Carlson M.A. Performance. A Critical Introduction. New York: Routledge, 2004. 276 p.
7. Girard R. Violence and the Sacred. Bloomsbury Academic, 2013. 313 с.
8. Mauss M. The Essay on the Gift. London, Routledge Classics, 2002. 196 p.
9. Parker A., and Kosofsky E. Performativity and Performance. New York: Routledge, 1995, 238 p.
10. Renn J. Performative Kultur & multiple Differenzierung. Bielefeld : Transcript, 2014. 92 p.
11. Schechner R. Performance Theory. London, Routledge, 1988.
12. Stern C.S., Henderson B. Performance: Text and Context. London: Longman, 1993. 230 p.
13. Turner V. The ritual process. Structure and Anti-structure. New York, 1977. 214 p.

Анотація

Рябчий І. С. Сутність перформативності в досвіді людської цивілізації: ритуал як форма перформативної практики. – Стаття.

У даній статті розглядається специфіка перформативності та її значення в досвіді людської цивілізації крізь призму аналізу ритуалу, як однієї з форм перформативної практики. Дослідження в такому ключі важливе з декількох фундаментальних причин, що вкорінені в антропологічний, філософський, соціологічний чи й культурологічний значимості даного феномену. Перформативність є процесом, що попри описовість, ще й активно конструє реальність в

кожному моменті тут-і-тепер. Ритуал же, як квінтенсенція перформативної практики, являє собою структуровану послідовність символічних дій, які повторюються в певному контексті, тим самим відтворюючи, легітимуючи та трансформуючи соціальний порядок. Вивчення даного аспекту дозволяє розкрити механізми завдяки яким людство конструє смисли, підтримує згуртованість спільноти, отримує нове знання та адаптується до змін.

Перформативність в цивілізаційному вимірі крізь призму ритуалу є актуальним дослідженням ще й для розуміння криз сучасності, тієї ж таки втрати сакрального в секулярних суспільствах чи відродження нео-ритуалів в поп-культурі чи віртуального простору. Воно сприяє міждисциплінарному синтезу різних наукових площин, де мистецтво співдіє з прикладною сферою задля набуття знання, а гендер, ідентичність чи влада стають конструйованими в ході перформативності. Таким чином, дана стаття, лає змогу подивитися на еволюцію людської цивілізації як на перформативний конструкт, а також пропонує інструменти для критичного осмислення майбутнього: формування прийомів в освіті, розширення горизонтів науки etc. Насамкінець, розуміння специфіки перформативності, зокрема, її ритуальної форми відкриває шлях до розуміння сутності антропогенезу, де людина більше не є пасивним спостерігачем, а вступає в роль активного творця реальності через втілену дію.

Ключові слова: перформативність, перформативна практика, знання, ритуал, символічне, священне, дія, акт.

Summary

Riabchyi I. S. The essence of performativity in the experience of human civilization: ritual as a form of performative practice. – Article.

This article examines the specifics of performativity and its significance in the experience of human civilization through the prism of ritual analysis as one of the forms of performative practice. Research in this vein is important for several fundamental reasons, rooted in the anthropological, philosophical, sociological, and even cultural significance of this phenomenon. Performativity is a process that, despite its descriptive nature, also actively constructs reality in every moment of the here-and-now. Ritual, as the quintessence of performative practice, is a structured sequence of symbolic actions that are repeated in a certain context, thereby reproducing, legitimizing, and transforming the social order. Studying this aspect allows us to uncover the mechanisms through which humanity constructs meanings, maintains community cohesion, acquires new knowledge, and adapts to change.

Performativity in the civilizational dimension through the prism of ritual is also a relevant study for understanding the crises of modernity, such as the loss of the sacred in secular societies or the revival of neo-rituals in pop culture or virtual space. It promotes an interdisciplinary synthesis of different scientific fields, where art collaborates with the applied sphere to acquire

knowledge, and gender, identity, or power become constructed in the course of performance. Thus, this article provides an opportunity to look at the evolution of human civilization as a performative construct, and also offers tools for critical reflection on the future: the formation of methods in education, the expansion of the horizons of science, etc. Finally, understanding

the specifics of performativity, in particular, its ritual form, opens the way to understanding the essence of anthropogenesis, where a person is no longer a passive observer, but takes on the role of an active creator of reality through embodied action.

Key words: performativity, performative practice, knowledge, ritual, symbolic, sacred, action, act.

Дата надходження статті: 29.10.2025

Дата прийняття статті: 12.11.2025

Опубліковано: 15.12.2025